

NOTA SOBRE LA TOPONÍMIA CATALANA EN ELS DOCUMENTS ANTERIORS AL SEGLE XII

Joan BASTARDAS i PARERA

És cosa sabuda que les formes antigues que presenten els topònims tenen un interès lingüístic molt ampli, especialment pel què fa a la lingüística diacrònica. En aquesta nota em proposo de subratllar-ne alguns aspectes.

En primer lloc la documentació antiga ens dóna sovint les formes etimològiques, o formes més pròximes a les etimològiques. L'interès d'aquestes primeres formes escrites per a l'establiment de l'etimologia dels actuals topònims és cosa òbvia; no caldrà insistir-hi. Tots els grans filòlegs que s'han dedicat a l'estudi de la nostra toponímia (Balari, Aebischer, Coromines) no solament han tingut en compte la documentació antiga sinó que sovint s'hi han basat per establir l'etimologia d'una llarga sèrie de noms de lloc. Voldria, però, posar ací un parell d'exemples que em semblen prou significatius.

Sense la documentació antiga mai no s'hauria pogut establir l'etimologia d'un nom d'aparença tan transparent com el de *Fonteta* (Baix Empordà) que no vol dir 'font petita' sinó 'font que brolla'. Tenim, en efecte, molt ben documentat el topònim en diplomes del segle IX que designen la població amb el nom de *Fons edictus*¹. Cal partir, però, de la forma femenina: *fonte edicta*. Sabem també que l'antic nom de *Núria* era *Annuria* i *Anuria* (documents del segle XI i XII) i això ha permès de posar-lo en relació amb la mateixa arrel que presenta *Andorra*, escrit sovint en els segles XI i XII *Annora* i *Anora*.²

L'establiment d'etimologies no és potser la finalitat més important dels estudis de toponímia i certament no és la més urgent. Però no és tampoc un aspecte negligible. Segurament és per això que el senyor R. Amigó,³ al mateix temps que recomana al toponimista de no complicar-se la feina cercant etimologies, aconsella de recollir els topònims que contenen els documents d'èpoques passades. Altrament l'establiment d'etimologies és l'aspecte més brillant d'aquests estudis; el descobriment d'enigmes és cosa que sempre resulta apassionant. No cal oblidar tampoc que el coneixement de l'etimologia d'un mot, topònim o apel·latiu, d'origen no transparent ens el fa més entranyable. És sobretot per això darrer que pot

saltar a la premsa diària⁴ la 'notícia' donada pel mateix Amigó que el topònim *El Solsenyor*, a Almoster, no es refereix precisament a un senyor que anava sol, sinó que és una supervivència d'*això el Senyor*.

*

La documentació antiga ens proporciona també la coneixença de molts topònims que ja han desaparegut, però no per això menys nostres. El professor Amadeu J. Soberanas⁵ ens explicava fa poc com des dels darrers anys del segle XII es va perdre el topònim *Llentisclell* ('lloc poblat de l'arbust anomenat llentiscle'), nom del puig on l'arquebisbe de Tarragona, Berenguer de Vilademuls, féu traslladar la vila de Constantí, cosa que provocà la substitució del vell topònim pel nom de la vila. L'interès que puguin tenir els topònims desapareguts no és menor que el que tenen els persistents.

*

La forma escrita que presenten els antics topònims ens forneix també dades importants sobre l'antroponímia anterior als més antics documents conservats. Com és sabut gran nombre de topònims catalans descansen en antropònims, ja siguin topònims simples del tipus *Cornellà, Lluçà, Sabadell, Llofriu, La Geltrú*, ja es tracti de topònims compostos, del tipus *Vilalobí, Viladrau, Vilopriu, Palafrugell, Montsoliu*. La identificació de l'antropònim que resta amagat no sempre és fàcil, però sovint la forma antiga del topònim ajuda a resoldre el problema. Hi ha, per exemple, un cert nombre de topònims, com *Collformic*⁶, al Montseny, (*collo Fromici*, a l'any 887 i 908; *collum Frumigii*, al 1169) que contenen l'antropònim germànic **Frumic*. Tanmateix no trobem persones que portin aquest nom als segles IX, X i XI. Això, i el fet de trobar-se en altres topònims de la península, fa pensar que es tracta d'un nom que havia tingut una certa extensió en un temps anterior a la invasió dels sarraïns. D'aquesta manera la toponímia antiga ens forneix elements de judici per a poder datar certs antropònims.

La relació entre topònims i antropònims va en doble sentit; antropònims proporcionen topònims i topònims proporcionen antropònims. Aquest últim aspecte ha estat sovint massa negligit. Cal recordar, però, que un gran nombre de cognoms catalans, com són ara *Coll, Roure, Garriga, Querol, Junyent*, procedeixen del nom de la masia en què s'ha establert una família. Potser encara avui és possible de trobar una coincidència entre el nom de la casa i el cognom dels seus habitants en casos en què és fàcil de provar que el nom primitiu és el nom de la casa.

*

Gran importància per a la història de la llengua tenen també les formes en què apareixen escrits els topònims en els primers textos conservats, en els documents dels segles IX i X. La totalitat dels diplomes d'aquesta època són redactats en llatí, però sovint amb grans concessions a la llengua parlada, i això es fa especialment patent en els topònims, que els escriptors no saben llatinitzar, o no volen fer-ho per tal de no desfigurar massa un element tan important en una escriptura. No és estrany, doncs, que el primer exemple que tenim del pas de *-nd-* > *-nn-* es trobi dins un topònim (*in pago Geronnense*, any 881)⁷. Alguns topònims de cronologia prou segura, consignats en l'acte de consagració de La Seu d'Urgell

(any 839; el pergami, si no és l'original, és del mateix segle IX), ens proporcionen una sèrie de dades sobre el grau d'evolució fònica assolit per la llengua parlada, que, sense cap mena d'escrúpols, podem anomenar català; així Ferrera de Ferrera; *Keros albos* < **carios albos*; *Obago* < *Opacus*, etc. En un pergami original del 890 es parla d'un lloc anomenat *Iubellum* (derivat del llatí *Iugum*, català *Jou*). Trobem les grafies *Pogium* i *Puium* (de *podium* 'puig') en topònims mencionats en originals de 833 i 857 respectivament⁸. El dia que s'empregui la tasca de caracteritzar el català d'aquests segles en el seu aspecte fònic, les formes documentades dels topònims hi jugaran un paper important. Té, en efecte, el mateix interès que la forma *avede* (de *abietem*, 'avet') correspongui a un nom apel·latiu (com en un document original del 909, Sant Joan de les Abadesses, que parlant dels termes d'un terreny diu que *pervenit ad ipsos auedes et pervenit ad ipsa via de rio Dacari*) o que correspongui a un topònim (així en un altre original de la mateixa procedència de l'any 913: *vadit per ipso campo de Stephano et per ipso Auede*)⁹. D'ambdós casos se'n poden treure les mateixes conseqüències.

*

Però, en aquesta nota, voldria parlar sobretot de la quantitat d'informació que respecte al lèxic comú ens proporciona la toponímia consignada en els més antics pergamins. Jo tinc d'això, si més no, una experiència llarga. Quan vam iniciar la redacció d'articles per al *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*¹⁰, se'ns va plantejar un problema. La finalitat del *Glossarium* era la de fornir el material per a l'estudi del lèxic que apareix en els documens des de l'any 800 al 1100. Ens proposàvem de consignar els neologismes, ja fossin propis del llatí medieval ja del romànic coetani, això és: totes les innovacions respecte al lèxic llatí anterior a l'any 600. Calia, doncs, que figurés en el *Glossarium* tot mot no documentat, o molt escassament documentat, abans de l'any 600, fos quina fos la seva procedència. Seguint el mateix criteri calia també registrar qualsevol canvi de significat. No entrava en els nostres càlculs l'onomàstica. Però sabem que molts noms apel·latius solament podien ésser documentats, o ben documentats, a través de topònims. En efecte, un gran nombre de topònims contenen noms apel·latius. Si és cert que els topònims poden contenir el més inesperat mot comú, és sobretot freqüent que continguin noms que facin referència a accidents naturals (*Querals*, *Comabona*) o a la vegetació (*Cercs*, *Serrateix*) o a construccions (*Castellar*, *Parets*). També hi abunden els adjectius (*Rocabruna*) o participis (*Montserrat*). No podíem, doncs, prescindir del tot dels topònims si volíem documentar o documentar bé certs apel·latius.

Altrament, els límits que separen el nom apel·latiu i el topònim són sovint imprecisos. En un original de Sant Joan de les Abadesses de l'any 914 es parla d'una terra que limita *in ipso collello*, i en un altre d'Ausona de l'any 918 es diu que una terra culta *afrontat...in ipso brugario*¹¹. ¿Cal considerar el *collell* del document del 914 com a topònim, i el *bruguer* del document del 918 com a apel·latiu? Allò que em sembla clar és que no podem prescindir de cap dels dos, quan es tracta de registrar el lèxic comú de la llengua. També sembla usat com a topònim el primer exemple que tenim de *balç* en l'accepció de 'cingle'; és de l'any 889 (precepte reial a favor de l'església de Vic): *per ipsos montes super uilla Torcona usque in balzo Rubio*¹².

En els documents dels segles IX al XII és molt freqüent la frase feta *in locum quem (ubi) dicunt ad* que sovint introdueix el nom circumstancial que es dona a un lloc menor a causa de la vegetació, accidents del terreny o edificacions existents en el lloc; per exemple en un document de Sant Cugat del 991: *in locum que dicunt ad ipso Ledone*, i en un altre de la mateixa procedència de l'any 958: *in locum que dicunt ad ipsa Ruuira*¹³. Certament aquí es tracta de topònims, però també és evident que aquests topònims fan referència a un lledoner (lledó) i a una rovira, llavors existents. Gràcies a aquesta fórmula, en què el topònim va introduït per la preposició *ad*, podem documentar gran nombre de noms d'arbres.

Hi ha encara una sèrie de noms apel·latius que solament podem documentar a través de topònims. Tots els exemples que del mot *era* dona el *Glossarium* (s.v. *area*, en notes) per tal d'il·lustrar el sentit ortogràfic del mot són en realitat topònims (*Era Mala* o *Eira Mala*, *Era Vetere*, *Era Ventosa* i encara d'altres) En canvi, el diminutiu *erola* (s.v. *aerola*) és usat encara com a apel·latiu. Solament a través d'un topònim hem pogut documentar un mot relatiu a la vegetació; *cassanetum* 'lloc poblat de roures', nom d'una vil·la que, entre d'altres, fou donada al monestir de Cuixà l'any 879: *Chotaletto, Fangano, Kassaneto, Orgaresse*¹⁴. En el segle IX aquest topònim devia sentir-se encara com a motivat, car el nom de l'arbre *cassanus* (gàlic **kassano-*, cf. fr. *chêne*, cat. *cassanella*, 'agalla del roure') deuria ésser encara ben viu al Conflent com sembla provar un document de l'any 878: *uindimus uobis subtus uilla Kanauellas, ubi dicunt ad cassanos, petias duas de uinea*¹⁵.

L'únic exemple antic que coneixem de *balma* (mot d'origen pre-romà) és clarament un topònim; el trobem en un document de l'any 1026: *mei alaudes qui sunt in Cerdania uel in Riopullo siue in valle Asperi uel in Teliedo siue in ipsa Balma uel in Prados siue in Fenestredo...remaneant ad Bernard, filio meo*¹⁶. Fins a la fi del segle XIII no trobem el mot català usat com a nom apel·latiu.

En molts altres articles del *Glossarium* són citats els topònims per tal de completar la documentació que es té del mot com a nom apel·latiu. Això passa per exemple en els articles *arca*, *buc*, *budiga* 'boïga', *cigia* 'sitja', *clusa*, *clotum*, *concha* 'conca', *cotina*, *crossus*, i un llarg etcètera.

La toponímia contribueix, doncs, molt notablement a l'estudi del lèxic comú. Però també es dona el procés invers: la persistència, en els mateixos orígens del català, de l'ús com a apel·latius de certs noms que ara no es troben sinó en topònims, ens ajuda a interpretar-los. Si més no, resulta sorprenent, i potser fins i tot emotiu, de comprovar com en els segles IX i X eren ben vius en la llengua mots com *quer* 'roca', *calm* (i *calma*) 'pla d'extensió considerable en el cim o en els contraforts elevats d'una muntanya', o bé *boada* 'volta de mig punt', 'construcció coberta d'una volta'. Reprodueixo un exemple de cadascun d'aquests tres mots. En tots tres es veu clar que el mot és usat encara com a apel·latiu.

El mot *cher*, lleugerament llatinitzat, és usat amb article i seguit d'un relatiu de naturalesa determinativa en un document de l'any 974 que fa referència a Sant Pere de Rodes; parlant dels límits d'unes terres diu: *descendit per ipsa uia usque*

*ad collum de Teuda atque inde descendit ad ipso chero qui est in ipsa uia*¹⁷. Els darrers rastres d'aquest mot, d'origen pre-indoeuropeu, són dels primers anys del segle XIV, en els quals és encara usat com a nom apel·latiu al Rosselló. Cal deduir d'això que no tots els topònims que contenen el mot *quer* han de pertànyer necessàriament a una antiguitat remotíssima. De fet molts d'ells contenen una adjectivació llatina (*Queragut, Queralbs, Queralt, Quercorb*, etc.). En canvi seria d'època pre-romana la formació del topònim *Cadaque(r)s*. Hom podria conjecturar que aquest nom va ésser donat al port dels grecs d'Empúries, si s'admet, cosa que no és tampoc fàcil, que el primer element del topònim representa la preposició grega *katà*. El topònim voldria dir 'entre roques', 'en el roquissar'. Però aquestes coses no s'han de creure sense proves.

Des del segle X fins el darrer quart del segle XII tenim ben documentat l'ús com a nom apel·latiu del mot d'origen celta *calm* (femení). El papirus original que conté la butlla de Benet VII a favor de l'església de Vic (any 978) descriu els límits del bisbat i fa referència al *Pla de la Calma* amb aquest termes: *peruenit in fines de Arbuties et usque in cacumina inter duo sinnos et usque ad ipsa calme que dicitur ad Area mala*.¹⁸

Segons les meves referències el volum segon del diccionari etimològic del professor Coromines contindrà un article important dedicat al terme *Boada* i al seu origen. El mot, molt ben representat en la toponímia catalana, es troba encara com a apel·latiu en documents dels segles X i XI. L'any 1074 es deixa al monestir de Sant Pere de les Puelles *ipso furno prope Merdanciano, id est, buada et casal cooperto cum fustos et portico et cortello*. El diminutiu apareix usat com a nom comú, entre altres llocs, en una donació de l'any 1081: *dono ... ipsas meas casas ... cum curtes, cum ipsa buadela et puteo et ianuas*.¹⁹

No solament mots que fan referència a la vegetació o als accidents naturals del terreny o a construccions poden documentar-se a través de topònims. Com hem dit els topònims contenen també molts adjectius i participis. L'adjectiu de color *bru*, d'origen germànic, el tenim documentat per primera vegada l'any 1059: *in terminis Montisscatani in loco vocitato Petra bruna*. Val a dir que pocs anys després ja trobem l'adjectiu sense formar part d'un nom propi, a l'any 1077: *ipso meo pullino bruno*²⁰.

En realitat podem trobar a la toponímia el nom menys esperat. Com ja havia vist J. Balari, tenim documentat el mot obscè *carall* a través d'un topònim *Caralio* mencionat en un diploma del 982 (Sant Pere de Rodes): *usque in summitatem ipsius montis qui vocatur Caralio*. En efecte, l'escriptur d'un document de 974 referint-se al mateix lloc diu que la roca té un *inhonestum et incompositum nomen*, que es nega a transcriure *propter deformitatem*²¹.

La relació entre els topònims i els noms apel·latius presenta encara altres aspectes notables. El mot *crülla*, 'lloc on s'encreuen dos o més camins' (de *crucicula*, diminutiu de *crux*), apareix en una escriptura de l'any 1030 com a nom comú (escrit *crudilia*, variant ortogràfica de *crucilia*): *via que pergit ad crudilia de Sancto Thomas*²². Després hi ha un gran buit en la documentació: no es troba fins a Josep Carner. No ha estat tampoc registrat, com a mot popular i viu, en

cap localitat. És un mot que pertany més aviat a l'esfera literària. Hom pot suposar que durant segles el mot havia portat una vida latent, però tot fa pensar més aviat que s'havia efectivament perdut del tot. Una sèrie de circumstàncies tanmateix haurien fet possible la seva recuperació: en primer lloc hi ha el plural *Cruilles*, freqüent com a nom de lloc i com a llinatge; hi ha també el fet que, l'any 1899, J. Balari donà el significat etimològic del topònim, cosa que aviat es degué divulgar no solament entre els filòlegs, professionals o no, sinó entre els ambients excursionistes cultes; hi ha encara la sensibilitat dels poetes noucentistes que preferiran aquest terme al terme amb més tradició *cruïllada*, no gaire freqüent tampoc. D'aquesta manera la toponímia i els estudis de toponímia poden haver tingut un paper decisiu en la reincorporació en la llengua d'un mot com *cruïlla*, que s'havia pràcticament perdut.

També l'antroponímia antiga, com explicava fa poc aquí mateix el professor Veny, pot proporcionar dades precioses a l'estudi d'apel·latius. Solament a través d'antroponims hem pogut, en el *Glossarium*, documentar en el segle XI el mot *company*; així en una escriptura del 1048: *alodio que fuit de Seguini et Compani, eius filii*²³. És en l'antroponímia on es troben els primers testimonis del català *bessó* (s. XII)²⁴.

*

La toponímia ofereix encara dades d'un interès que va més enllà del fet lingüístic. L'hagiotoponímia, tan ben representada a les nostres terres, els mapes que recullen els noms de lloc àrabs i mossàrabs o l'anomenada toponímia de la reconquesta, són extraordinàriament significatius i il·lustren la història del país. Com una inscripció indeleble, el topònim *Madremanya* (de *Matrem Magnam*) ens parla del culte a Cibeles²⁵. En aquest mateix sentit ofereixen idèntic interès alguns topònims que, segons sembla, s'han perdut. Així en el nom de *Cercho Sancto* (procedent de **cerquus* forma dissimilada de *quercus*), al·ludit en un document de 1046 (*in comitatu Paliarensis, in valle Siarb, in locum que vocant Cercho Sancto*), el professor P. Aebischer, a qui deuen tant els estudis de la toponímia catalana, hi veia, amb raó, un testimoni de la dendrolatria, o culte dels arbres, i concretament del culte a l'alzina²⁶.

1. Per exemple en el pergami original del precepte del rei Carloman en favor de l'església de Girona (ed. R. d'Abadal, *Catalunya Carolíngia II*, Barcelona 1926-1950, p. 136).

2. Vegeu J. Corominas, *Estudis de toponímia catalana*, vol. II Barcelona 1970, pp. 33-34.

3. R. Amigó, *Vint-i-cinc anys d'experiència en reculls de noms de lloc. Uns quants exemples modèlics*, ponència publicada en aquest mateix butlletí, I (1980), pp. 19-28.

4. Em refereixo al comentari de Josep M.ª Espinàs, «L'això» dels catalans, publicat a l'*Avui*, del 29 oct. 1980, p. 28.

5. *De paleotoponímia medieval: «Llentisclell», «Els Estinglells» i altres descendents de 'lentiscus' en català*, Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària de l'Institut d'Estudis Tarraconenses, I (1980), pp. 161-177.

6. Topònim estudiat per J. Coromines, *Estudis de toponímia catalana*, vol. I, Barcelona 1965, pp. 52-53.

7. Vegeu J. Bastardas, *El català pre-literari*, en «Actes del quart col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes», Basilea, 22-27 de març de 1976, publicats a cura de Germà Colon, Montserrat 1977, p. 43.

8. Documents publicats darrerament per C. Baraut. *Les actes de consagracions d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX al XIII)*. «Urgellia», 1 (1979), pp. 11-182.

9. Exemples citats al *GMLC* (vegeu nota següent), s.v. *abies*.

10. D'aquesta obra (*GMLC*) hi ha vuit fascicles publicats (*a-dotatis*), Barcelona 1960-1979.

11. Veg. *GMLC*, s. vv. *collis* i *brugario*.— 12. Veg. *GMLC*, s.v. *bateus*. J. Coromines, (E.T.C. II,267) identifica el lloc, prop d'Artés.— 13. Veg. *GMLC*, s.v. *auellanus*, nota 2.— 14. Veg. *GMLC*, s.v. *cassanus*, nota 2.— 15. Veg. *GMLC*, s.v. *cassanus*.— 16. Veg. *GMLC*, s.v. *balma*.— 17. Veg. *GMLC*, s.v. *carius*.— 18. Veg. *GMLC*, s.v. *calmus*.— 19. Veg. *GMLC*, s.v. *buada*.— 20. Veg. *GMLC*, s.v. *brunus*.— 21. Veg. *GMLC*, s.v. *caralio*. J. Bastardas, *El Català pre-literari*, p. 47.— 22. Veg. *GMLC*, s.v. *crucilla*.— 23. Veg. *GMLC*, s.v. *compana*, nota 1.

24. Vegeu J. Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. I, Barcelona 1980, s.v. *bessó*.

25. P. Aebischer, *Deux noms de lieu catalans d'origine religieuse. «Madremanya» et «Marquixanes»*, BDC, 22 (1934) pp. 36-58.

26. P. Aebischer, *La forme dissimilée *cerquus < quercus dans le latin d'Espagne et d'Italie*, RFE, 21 (1934), pp. 337-360.

CORRECCIÓ DE LA TOPONÍMIA GALLEGA I BASCA

La Xunta de Galícia, per decret, creà, el setembre de 1979, una Comissió de Toponímia, dependent de la Conselleria d'Educació i Cultura, encarregada de proposar les correccions necessàries als noms de municipis i agregats. Aquesta comissió, presidida per J. F. Filgueira Valverde, membre de la R. Acadèmia Gallega i director del Museu de Pontevedra, comprèn especialistes en lingüística, en història i geografia, en estadística, en antropologia i en administració local. La Xunta acaba de publicar (juliol 1980) un primer fascicle, *Toponimia I*, de 62 p., amb els canvis de nom proposats per la comissió (prop de mil municipis, agregats i entitats menors).

En 1979, la Euskaltzaindia va publicar un nomenclator dels municipis del País Basc, Euskal Herriko Udalen Izendaiga, on consten no solament les formes basques proposades, mes també llur equivalent castellà i francès. El llibret, de 158 pp., presenta de més una introducció en basc, i uns instructius apèndixs en basc, castellà i francès, on queda exposat el treball de recerca de la Comissió creada per a la correcció de la toponímia basca, les enquestes realitzades, la metodologia emprada, i la bibliografia.

IV PREMI «JOSEP IGLÉSIES» D'ONOMÀSTICA

És destinat a un recull de noms de lloc i/o de noms de persona (topònims o antropònims), preferentment d'un terme municipal, però també de comarques; o bé l'estudi d'una font documental (capbreus, cadastres). Les obres, inèdites, s'han d'enviar, per duplicat i mecanografiades, a l'editorial Montblanc (c. Nena Cases, 73; Barcelona-17) per tot el dia 30 d'abril del 1981. Farà l'adjudicació del premi un jurat format per Antoni Maria Badia i Margarit, Ramon Amigó i Anglès, Albert Manent, Enric Moreu-Rey, i Vicenç Biète i Farré. L'obra premiada, dotada de 10.000 pessetes serà publicada per l'editorial Montblanc. També podrà ésser concedit un accèssit. El veredict del jurat es farà públic la segona quinzena de maig.